

IJTIMOIIY FANLAR

Shukurov Rustam

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

UDK: 159.9

TA'LIM JARAYONIDA PSIXOLOGIK HIMOYA MEXANIZMLARI NIZOLARNI BARTARAF ETISH USULI SIFATIDA

Kalit so'zlar: ong, ongsizlik, psixoanaliz, himoya mexanizmlari, ego, ono, super ego, nizo.

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada dastlab ta'lim jarayonida yuzaga keluvchi nizolarning umumiy qonuniyatlari va ularga yechim sifatida taklif etilayotgan himoya mexanizmlarining jahon afkor ommasida dolzarblik ahamiyati aks ettirilib o'tilgan. Shuningdek, turli-xil sohaga aloqador bo'lgan ilmiy adabiyotlar va maqolalarda psixologik himoya mexanizmlari mazmun mohiyati bo'yicha olimlarning nazariyalari bayon etilgan. Psixologik himoya mexanizmlari ong osti faoliyati mahsuli bo'lganligi uchun ham ong va ongsizlik holatlarining psixoanalizda tutgan o'rni, ta'lim jarayonida talabalar psixologik himoya mexanizmlari, ularni keltirib chiqaruvchi omillar va ularning mazmun hamda mohiyatlari yoritilgan. Qolaversa, empirik tadqiqot ishidan olingan natijalarni matematik statistik usullar yordamida mezonlarning bir-birlariga bog'liqlik jihatlari, faktorli va diskriminant tahlillari keltirilgan. Olingan natijalar asosida ta'lim jarayonida shaxs psixologik himoya mexanizmlari nizolarni bartaraf etish usuli sifatida pedagogik faoliyatga salbiy yoki ijobiy ta'siri jihatlari borasida ham xulosalar berib o'tilgan.

МЕХАНИЗМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ КАК СПОСОБ РАЗРЕШЕНИЯ ВНУТРИЛИЧНОСТНОГО КОНФЛИКТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Шукуров Рустам

Доктор философии (PhD) по психологическим наукам

Денауский институт предпринимательства и педагогики

Ключевые слова: сознание, бессознательность, психоанализ, защитные механизмы, эго, оно, супер эго, конфликт.

Аннотация. В данной научной статье в первую очередь отражены общие закономерности конфликтов, возникающих в образовательном процессе, и важность предлагаемых в качестве их решения механизмов защиты в значимости актуальности для мирового мнения. Также в научной литературе и статьях, относящихся к разным областям, теоретически описываются учеными механизмы психологической защиты. Поскольку психологические защитные механизмы являются продуктом подсознательной деятельности, в учебном процессе освещаются роль сознания и бессознательного в психоанализе, психологические защитные механизмы студентов, факторы, их вызывающие, и их сущность. Кроме того, результаты, полученные в результате эмпирической исследовательской работы, представлены с помощью методов математической статистики, аспектов взаимозависимости критериев, факторного и дискриминантного анализа. На основании полученных результатов сделаны выводы о

негативном или положительном влиянии механизмов психологической защиты личности в образовательном процессе на педагогическую деятельность как метод разрешения конфликтов.

MECHANISMS OF PSYCHOLOGICAL PROTECTION AS A WAY OF RESOLUTION OF INTRAPERSONAL CONFLICT IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Shukurov Rustam

**Doctor of Philosophy (PhD) in Psychological Sciences
Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy**

Keywords:
consciousness,
unconsciousness,
psychoanalysis,
defence
mechanisms,
ego, ono, super
ego, conflict.

Annotation. In this scientific article, first of all, the general laws of conflicts arising in the educational process and the importance of protection mechanisms offered as a solution to them are reflected in the importance of relevance to the world opinion. Also, in scientific literature and articles related to various fields, psychological protection mechanisms are theoretically described by scientists. Since psychological defense mechanisms are a product of subconscious activity, the role of consciousness and unconsciousness in psycho-analysis, psychological defense mechanisms of students, factors that cause them and their essence are highlighted in the educational process. In addition, the results obtained from the empirical research work are presented with the help of mathematical statistical methods, aspects of interdependence of criteria, factor and discriminant analysis. Based on the obtained results, conclusions were made about the negative or positive effects of the psychological protection mechanisms of the individual in the educational process on the pedagogical activity as a method of conflict resolution.

Kirish

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi vaqtda yurtimizda pedagogika va psixologiya fanlariga doir bo'lgan ko'plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Mazkur tadqiqot ishlari jamiyatimizda yosh avlodlarga ta'lim va tarbiya berishda, yetuk kadrlar tizimini shakllantirishda, hodimlarni boshqarishda, ularning mehnat samaradorliklarini oshirishda, shaxslararo munosabatlar jarayonida yuzaga keluvchi nizolarni oldini olish va boshqa shu kabi ko'plab murakkab vazifalarni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Psixologiya fani shaxslarning tashqi ta'sirlarga nisbatan ongli ravishda javob reaksiyalari bilan bir qatorda ongsiz xatti-harakatlarini ham o'rganadi. Ong osti faoliyati tarkibiga shaxs psixologik himoya mexanizmlari ham kiradi va bu mexanizmlar ayrim tadqiqot ishlarida nizolarni bartaraf etish usuli sifatida ham e'tirof etib o'tiladi. Bu esa talim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida yuzaga keluvchi nizolarni bartaraf etish uchun ham muhim omillardan hisoblanadi. Sababi bugungi kunda o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida yuzaga kelayotgan nizolar sabab turli xil salbiy voqealarni ommaviy axborot vositalari orqali xabardor bo'lib turibmiz. Shu boisdan ham talim jarayonida ma'lum bir nizolarni bartaraf etishda talabalar psixologik himoya mexanizmlari asosida ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Maqolaning ilmiy yangiligi quyidagidan iborat: ong osti faoliyati inson xulq-atvorining asosini belgilovchi bosh omil tamoiliga ko‘ra, nizoli vaziyatlarda talabaiyigitlarda “kompensatsiya” talaba-qizlarda esa “siqib chiqarish” va “regressiya” dominant himoya mexanizmlari ekanligi isbotlandi.

Tadqiqotning maqsadi - talabalar himoya mexanizmlarini empirik jihatdan tadqiq etgan holda nizoli vaziyatlarda foydalanuvchi dominant tiplarini aniqlash.

Tadqiqot obyekti sifatida Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti tahsil olayotgan talabalar orasidan jami 60 nafari tanlab olingan.

Metodlar – tadqiqotda R.Plutchik, G.Kellerman va X.R.Kontelarning “Hayot tarzi indeksi” so‘rovnomasidan foydalanildi. Olingan natijalarning statistik ishonchlilik darajasini aniqlashda matematik statistika usullaridan (foizli tahlil, faktorli tahlil, Mann-Uitni mezonlari va Pirsonning rp-korrelyatsiya koeffitsientini hisoblash) foydalanildi.

Material va tadqiqot usullari (Materials and methods)

Adabiyotlar tahlili. Xorij psixologiyasida shaxsning ong osti faoliyati va unda mavjud bo‘lgan psixologik himoya mexanizmlarining ilk ko‘rinishlari talqin qilingan (1; 32 b); klassik psixoanaliz ta’limotiga ko‘ra siqib chiqarish asosiy himoya mexanizmi sifatida emas balki uning bir turi hisoblanadi. Mazkur himoya mexanizmi esa ikki hil ko‘rinishda bo‘lib, ular latent va siqib chiqarishni tashkil etadi (2; 291-295); shaxslarning psixik xayoti o‘zining turli-xil tarkibiy qismlaridan bo‘lgan “Id”, “Ego”, va “Super-ego” kabi psixik tuzilmalaridan iborat va ular shaxsning xulq-atvor tuzilishini xosil qiladi (3; 24 b).

Himoya mexanizmlarining izohli tasnifini o‘rniga ular bir necha turlarga ajratilgan (4; 48 b); psixologik himoya mexanizmlarida noqulayliklar, bezovtalik holatlari, ichki nizolarni ta’sirini kamaytirishga qaratilgan mexanizmlar tizimi (5; 118-126 b); himoya mexanizmlari shaxs “Men”i turg‘un bo‘lishiga o‘z hissasini qo‘shadi, ammo ichki nizolarni bartaraf etish imkoniyatlarini cheklaydi (6; 620 b); himoya mexanizmlari tahlikali vaziyatlarda insonning javob reaksiyasi (7; 203 b).

Z.Freyddan so‘ng uning qizi A.Freyd ham psixoanaliz borasida ko‘plab tadqiqot ishlarini olib bordi. A.Freyd (8; 3-4 b.) himoya mexanizmlarining izohli tasnifini yaratish o‘rniga ularni siqib chiqarish, regressiya, reaktiv shakllanish, izolyatsiya, qiyoslash, introeksiya, o‘ziga qarshi chiqish va sublimatsiya kabi o‘nta turga ajratdi. Uning fikricha, sublimatsiya himoya mexanizmidan tashqari barcha himoya mexanizmlari aqlan va jismonan sog‘lom odam uchun salbiy rol o‘ynaydi, chunki himoya mexanizmlaridan faoydalanish insonda kuzatilayotgan qo‘rquvni bartaraf etmaydi aksincha u davom etadi va ohir oqibat kasallikni yuzaga kelish ehtimolini oshiradi.

Ayrim tadqiqotchilar, psixologik himoya mexanizmlarida noqulayliklar, bezovtalik holatlari, ichki nizolarni yo‘q qilishga yoki kamaytirishga qaratilgan tartibga soluvchi mexanizmlar tizimi mavjudligini ta’kidlaydi. Yetuk faylasuf va psixologlardan bo‘lgan V.F.Bassin va V.E.Rojnovlar (9; 118-126 b.) himoya mexanizmlariga psixik jarohatlar natijasida yuzaga kelgan salbiy holatlarni yashirin yo‘q qilishga qaratilgan psixik faoliyat deb ta’riflaydilar. B.D.Karvasarskiy (10; 344-

345.) psixoterapiyaga oid izohli lugʻatida himoya mexanizmlari shaxs “Men”i turgʻun boʻlishiga oʻz hissasini qoʻshadi, ammo ichki nizolarni bartaraf etish imkoniyatlarini cheklaydi deb taʼkidlab oʻtgan.

Asosiy qism

Himoya mexanizmlari – psixologik strategiya boʻlib, uning yordamida insonlar nizoli vaziyatlardan qochadilar, frustiratsiya, xavotir va stressli holatlardan halos boʻladilar yoki taʼsir kuchini pasaytiradilar. Aslida ular ongsiz ravishda ishlatilib, tahlikali vaziyatlarda insonning javob reaksiyasi sifatida koʻrib chiqish mumkin (11; 417 b.).

Shu bugungi kungacha olimlar tomonidan himoya mexanizmlarining juda koʻplab turlari aniqlangan, ammo ularning orasidan esa siqib chiqarish, regressiya, oʻrin almashtirish, inkor etish, koʻchirish, kompensatsiya, giperkompensatsiya va ratsionalizatsiya kabi himoya mexanizmlari eng koʻp oʻrganilgan.

Natijalar va ularning muhokamasi. Yuqorida taʼkidlab oʻtilgan metodikalar orqali oʻtkazilgan tadqiqot natijalarini dastlab talabalar himoya mexanizmlarini bir-biri oʻzaro korrelyatsion bogʻliqlik holatini aniqladik. Ushbu bogʻliqlikni aniqlash uchun Ch.Pirsonning r - korrelyatsiya koefitsienti mezonidan foydalanildik (1-jadvalga qarang).

1-jadval

**Psixologik himoya mexanizmlarining korrelyatsion bogʻliqlik koʻrsatkichlari
(Ch.Pirsonning r - korrelyatsiya koefitsienti boʻyicha)**

Siqib chiqarish	Regressiya	0,245*
	Ratsionalizatsiya	0,340**
Regressiya	Oʻrin almashtirish	0,513**
	Rad etish	0,345**
	Giperkompensatsiya	0,325*
	Ratsionalizatsiya	0,315*
Oʻrin almashtirish	Rad etish	0,278*
Rad etish	Proeksiya	0,255*
Proeksiya	Giperkompensatsiya	0,600**
Kompensatsiya	Ratsionalizatsiya	0,274*

Izoh: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$.

Bunga koʻra, siqib chiqarish rad etish ($r=0,245$, $p \leq 0,05$), ratsionalizatsiya ($r=0,340$, $p \leq 0,01$), mezonlari bilan oʻrtacha darajada ijobiy korrelyatsion bogʻliqlik aniqlandi.

Regressiya oʻrin almashtirish ($r=0,513$, $p \leq 0,01$), rad etish ($r=0,345$, $p \leq 0,01$), giperkompensatsiya ($r=0,325$, $p \leq 0,05$), ratsionalizatsiya ($r=0,315$, $p \leq 0,05$), mezonlari bilan oʻrtacha darajada ijobiy korrelyatsion bogʻliqlik aniqlandi.

Oʻrin almashtirish rad etish ($r=0,278$, $p \leq 0,05$) mezonlari bilan oʻrtacha darajada korrelyatsion bogʻliqlik aniqlandi.

Rad etish proeksiya ($r=0,255$, $p\leq 0,05$), mezon bilan ham ijobiy korrelyatsion bogʻliqlik kelib chiqdi.

Proeksiya esa giperkompensatsiya ($r=0,600$, $p\leq 0,01$), mezon bilan oʻzaro bogʻliqlik yuzaga keldi.

Kompensatsiya ratsionalizatsiya ($r=0,274$, $p\leq 0,05$), mezon oʻrtasida ijobiy bogʻliqlik aniqlandi.

Shuningdek, metodika mezonlarini maʼlum bir faktorlarga birlashtirish maqsadida ularni faktorli tahlil koʻrsatkichlarini keltirib oʻtdik (2-jadvalga qarang).

2-jadval

**Psixologik himoya mexanizmlari mezonlarining
faktorli tahlil koʻrsatkichlari**

Mezonlari	Mezonlar:		
	1	2	3
Siqib chiqarish	,336	,600	,111
Regressiya	,774	,158	-,301
Oʻrin almashtirish	,651	,107	-,416
Rad etish	,480	-,263	-,448
Proeksiya	,538	-,574	,461
Kompensatsiya	,218	,288	,640
Giperkompensatsiya	,593	-,518	,292
Ratsionalizatsiya	,498	,574	,243

Bunga koʻra metodika mezonlarining barchasi jami uchta faktorga birlashdi. Birinchi faktorni tashkil etgan shkalalar: regressiya 0,774, oʻrin almashtirish 0,651, koʻchirish 0,538, giperkompensatsiya 0,593.

Ikkinchi faktorni tashkil etgan mezonlar: siqib chiqarish 0,600, ratsionalizatsiya 0,574.

Uchinchi faktorni tashkil etgan mezonlar: kompensatsiya 0,640 koʻrsatkichlarni keltirib chiqardi.

Shuningdek, metodika mezonlarining oʻzaro ijobiy va salbiy qutblarga birlashish jarayonini ham aniqladik (3-jadvalga qarang).

3-jadval

**Psixologik himoya mexanizmlarining
diskriminant tahlil natijalari**

Siqib chiqarish	,213
Regressiya	1,053
Oʻrin almashtirish	-,488
Rad etish	-,054
Koʻchirish	-,611
Kompensatsiya	,032

Giperkompensatsiya	,967
Ratsionalizatsiya	,164

Psixologik himoya mexanizmlarining diskriminant tahliliga muvofiq “siqib chiqarish”, “regressiya”, “kompensatsiya”, “giperkompensatsiya” va “ratsionalizatsiya” mezonlari ijobiy qutbga birlashdilar.

“O‘rin almashtirish”, “rad etish” va “proeksiya” mezonlari esa salbiy qutbga birlashdilar.

Metodikadan olingan umumiy natijalardan jinslararo tafovutlarni aniqlashda Styudentning t mezoni bo‘yicha aniqladik (4-jadval).

4-jadval

Talabalarning umumiy o‘rtacha ko‘rsatkichlari (Styudent t mezoni bo‘yicha)

Mezonlar	Jins	N	O‘rtacha	Standart og‘ish
Siqib chiqarish	o‘g‘il	30	43,67	14,259
	qiz	30	78,83	11,429
Regressiya	o‘g‘il	30	25,30	13,191
	qiz	30	51,03	12,928
O‘rin almashtirish	o‘g‘il	30	27,67	18,880
	qiz	30	31,33	18,705
Rad etish	o‘g‘il	30	59,53	16,130
	qiz	30	62,30	14,598
Proeksiya	o‘g‘il	30	72,50	14,755
	qiz	30	71,93	25,796
Kompensatsiya	o‘g‘il	30	60,67	19,640
	qiz	30	48,67	18,333
Giperkompensatsiya	o‘g‘il	30	49,67	19,815
	qiz	30	71,33	21,292
Ratsionalizatsiya	o‘g‘il	30	68,90	11,409
	qiz	30	73,00	12,695

Yuqorida keltirilib o‘tilgan natijalarga ko‘ra, talabalarda jinslararo tafovutlarning o‘rtacha qiymat ko‘rsatkichlari quyidagicha namoyon bo‘ldi:

O‘g‘il va qiz talabalarda “o‘rin almashtirish,” “rad etish”, “proeksiya”, “ratsionalizatsiya” kabi himoya mexanizmlarida deyarli ehtimolli farqlar kuzatilmadi ammo “siqib chiqarish”, “regressiya” va giperkompensatsiya mezonlari qizlarda o‘g‘il talabalarga nisbatan yuqori ko‘rsatgichni qayd etdi. “Kompensatsiya” himoya mexanizmi esa o‘g‘illarda qiz talabalarga nisbatan yuqori ko‘rsatgichni qayd etdi.

Xulosalar

1. Qizlar yigitlarga qaraganda ko‘proq o‘zlarini xavotirga soladigan yoqimsiz va ko‘ngilsiz voqea, hodisalar va vaziyatlarni ongidan siqib chiqarib tashlaydilar.

Ammo, ko‘pincha bu hodisalar qizlar tomonidan qabul qilingan axloqiy qadriyatlar va normalarga zid keladi.

2. Ongdan chiqarib tashlangan kechinmalarni ular esidan chiqaradi, lekin ular ongsiz ravishda saqlanadi va bu qizlardan o‘ziga xos ruhiy quvvatni jalb qiladi. Ularning kechinmalari onga qaytish uchun boshqa siqib chiqarilgan kechinmalar bilan assotsiatsiya qiladi va ongiga qaytishga intiladi. Ushbu jarayonlar qizlardan doimiy ravishda energiya sarflashni talab qiladi. Agarda ularda himoya mexanizmlarining dinamik buzilishlari kuzatilgan taqdirda avval siqib chiqarib yuborilgan kechinmalari yana qaytadan onga qaytishi mumkin.

3. Ongsiz ravishda ongdan siqib chiqarilgan barcha kechinmalar butunlay yo‘q bo‘lib ketmaydi, balki qizlar xulq atvoriga va ruhiy holatiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Vaqti-vaqti bilan yashirin holatda o‘z-o‘zidan “siqib chiqarilganlarning” onga qaytish jarayoni kuzatiladi. Qizlardagi mazkur himoya – diqqatni chalg‘itish va unga to‘siq qo‘yish orqali boshqariladi.

4. Talabalarning umumiy o‘rtacha ko‘rsatkichlariga asosan o‘g‘illar va qizlar o‘rtasida kuzatilgan katta farq regressiya himoya mexanizmi mezonida ko‘rsatildi. Qizlar yigitlarga qaraganda ko‘proq xavotirlardan xalos bo‘lish uchun regressiya mexanizmidan foydalanar ekanlar. Ya‘ni, regressiya psixologik himoya mexanizmidir, bu orqali qizlar o‘zlarini xulq-atvor reaksiyalarida o‘zlarini xavfsiz his qilganida hayotning avvalgi bosqichiga o‘tib, tashvishlardan qochishga harakat qiladi.

5. Mazkur mezon bo‘yicha yigitlar va qizlardagi farqlar giperkompensatsiya mexanizmidan ham kuzatildi. Ushbu farqlarga ko‘ra, qizlar o‘g‘illarga qaraganda o‘zining zaifligini his qilgan biror-bir sohada va faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun harakat qiladilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Фрейд З. (1930). Введение в психоанализ. «Клуб Семейного Досуга». 32
2. Фрейд З. (2007). Психология бессознательства. СПб: «Питер». 291-295
3. Фрейд З. (1923). Я и Оно. М.: «Эксмо». 24
4. Деларю В.В. (2004). Защитные механизмы личности: Методические рекомендации. Волгоград: ВолГАСА. 48
5. Бассин Ф.В. (1969). О силе “Я” и психологической защите. Вопросы философии. (2), 118-126. https://gov.cap.ru/SiteMap.aspx?gov_id=&id=743329
6. Карвасарский Б.Д. (2006). Психотерапевтическая энциклопедия. СПб: “Питер”. 620.
7. Ильин Е.П. (2004). Психология индивидуальных различий. СПб: “Питер”. 703 б.
8. Гребень. Н.Ф. (2007) Психологические тесты для профессионалов.– Минск: “Современная школа”. 496.
9. Ильин Е.П. (2004) Психология индивидуальных различий. – СПб: “Питер”. 417.
10. Гребень. Н.Ф. (2007) Психологические тесты для профессионалов. - М: “Современная школа”, 496.